

2—3
2008

година XVI

www.grpi.iit.bas.bg

ISSN 0861—3710

ИСТОРИЯ

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКО
СПИСАНИЕ

ИЗДАНИЕ НА ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ
НА ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ ИЗДАНИЯ
НА МОН

Главен редактор
Проф. д-р Георги Бакалов

Завеждащ редакция
Людмил Станчев

Редакционна колегия
Проф. д-р Андрей Пантев

Проф. д-р Йордан Шопов

Доц. д-р Димитър Цанев
Ст.н.с. д-р Митка Димова
Доц. д-р Мария Радева

Коректор
Светлана Райчева

Адрес на редакцията: София 1113
бул. „Цариградско шосе“ 125, бл. 5, тел. 870-34-79; e-mail grpi@mon.bg

Предпечатна подготовка:
Главна редакция на педагогическите издания — Ели Трайкова

Печат: АЛИАНС ПРИНТ ЕООД

Формат 70/100/16

© Министерство на образованието и науката, 2008 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ДРЕВЕН ИЗТОК

<i>Кабалан Мукарзел</i> — Бизнесменът цар: Някои обобщения върху сведенията за Нериглисар в клинописните извори	3
---	---

АРХЕОЛОГИЯ

<i>Божидар Драганов</i> — Херми-затварачи за тоалетни сандъчета от територията на Долна Мизия и Тракия — функция, разпространение и семантика	18
---	----

СРЕДНОВЕКОВИЕ

<i>Камен Станев</i> — Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика?	33
<i>Десислава Градинарова</i> — Развитие на съдебната система в английската средновековна държава при Хенри I	53

СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ

<i>Йордан Митев</i> — Политическите партии при управлението на Салазар (1928—1968 г.)	62
---	----

БАЛКАНСКИ РАКУРСИ

<i>Боби Бобев</i> — Мала Преспа, Голо Бърдо, Гѝра	87
<i>Димитър Григоров</i> — Баскет и бокс в Белград и Букурещ или малко историческа чалга	92

ИСТОРИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ

<i>Юри Годоров</i> — Писменост, грамотност, мултимедия	104
--	-----

ДИСКУСИИ

<i>Васил Пенчев</i> — Подходи към осмисляне на периода на „перестройка“ в СССР. Проектът за репроектиране на социализма (I част)	113
--	-----

ЗА ВАШАТА БИБЛИОТЕКА

<i>Момчил Младенов</i> — Значимо и приносно изследване	122
--	-----

ПОДХОДИ КЪМ ОСМИСЛЯНЕ НА ПЕРИОДА НА „ПЕРЕСТРОЙКА“ В СССР Проектът за репроектиране на социализма (I част)

Васил Пенчев¹

1. „Онтологична“ роля на интелигенцията

Обществената функция на интелигенцията в християнската цивилизация е на медиатор, на „творчество-в-света“, на преосмисляне на съотношението между добро и зло и особено според бързо променящите се реалии на модерните времена. Православието обаче, запазило някои по-архаични елементи в християнството от юдейската предистория на Стария завет, оставя творчеството в света като прерогатив на трансцендентното.

Творчеството, осъществявано специално от руската интелигенция, е по-скоро духовно, отколкото насочено към една прагматична и постепенна промяна на света. Политическото като друга страна на творчеството в света е изместено от съборното, което пък се възплъщава във волята на самодържеца. Такова възплъщение може да бъде по-скоро трансцендентно, тъй като „земни“ механизми за изразяване на свободната воля на народа или не съществуват, или играят второстепенна роля. Интелигенцията обаче изпълнява ролята на обществена съвест на духовната цялост и предполагаемо единение на обществото и по този начин влияе на трансцендентното, „съборно“ възплъщение на целостта в самодържеца.

Присъствието на интелигенцията-медиатор като обществена съвест предполага на дължимото и съществуващото. Напротив, ролята, която ѝ е отредена, във времената на терор, когато съществуващото се е устремило енергично към някакво дължимо, е „да възпитава масите“, „да ги заразява с революционен ентузиазъм“, т.е. в този случай тя е земният коректив не на трансцендентното възплъщение на целостта в самодържеца, а — обратно — коректив на историческата инертност на тази цялост, насочена от самодържеца към нов проект. В онтологичен смисъл и в двата случая руската интелигенцията е, от една страна, изразител на разликата между дължимо и съществуващо, „говорител на трансцендентното“, а от друга, допълва самодържеца като земно представяне на трансцендентното творчество в неотменната духовна специфична конституираност на православната цивилизация.

В историята на социалистическа Русия (която е почти равнозначна на историята на СССР) само първият и последният вожд — Ленин и Горбачов — могат да бъдат наречени представители на интелигенцията. Те символизират и двете противоположни нейни роли: на вдъхновител на масите и на обществена съвест, подготвяща промените. Самото попадане на интелигент в позицията на самодържец означава и предзнаменува радикална промяна.

2. Горбачов — инициатор и жертва на „перестройката“

Особеностите на руската политическа традиция са такива, че изменени-ята се извършват по инициатива отгоре. Ето защо от способностите и особе-ностите на намиращия се на върха зависи много.

Почти всички изследователи описват Горбачов като „склонен към отс-тъпки“² „под напора на новите световни реалии“, „умерен“ и „центрист“³, търсец компромиса и консенсуса⁴, „идеологически гъвкав“ и еднакво при-вързан и към социализма, и към неговото обновление⁵.

„Идеологическата еволюция на Горбачов беше поразителна и за лидер на такава държава — безпрецедентна“⁶. В дейността на Горбачов могат да се разграничат два етапа, водораздел от които е Партийната конференция през 1998. През първия етап Горбачов е инициатор на промените, техният неуспех сам той до голяма степен обяснява с инерцията и дори активната съпротива на „консерваторите“. През втория етап обаче иницираните от него промене ни го застигат и той все по-трудно ги следва, до степен в навечерието на августовския опит за преврат да изостави нещата на техния ход. „Горбачов подчиняваше историята на своята воля, беше неин режисьор до 1988 г., но след това като лидер на преобразователните процеси в обществото изчерпва себе си“⁷. „Аз лично съм убеден, че Горбачов се пречупи през есента на 1990 г. Той се обърка, трескаво търсеше изход...“⁸. „Както се вижда при назрява-нето на августовските събития от 1991 г. Горбачов изигра ролята на „двули-кия Янус“...“⁹.

Каква е обективната роля, която изигра Горбачов при прехода към де-мократия в Източна Европа и особено в СССР? В средата на 80-те години вероятно почти никой, включително и неговите врагове, не очакваше, че ре-алният социализъм и Съветският съюз ще рухнат. Затова сякаш е естествено да се припише на Горбачов ролята на „глупак“ или „злодей“, който сам не-волно или нарочно е предизвикал подобен исторически катаклизъм¹⁰. „За да се избегне революцията, трябваше да се оглави“¹¹.

Ако обаче се приеме гледната точка, към която се придържам, а именно че тъкмо тогава екстензивните икономически и социално-политически проце-си, охраняващи социализма, а именно, урбанизацията, индустриализацията и по-общо модернизацията като цяло се изчерпват, то ролята на Горбачов е тази да управлява едно корабокрушение¹². Това което постига е да избегне гражданската война и ненужни жертви, да намери един постепен, „умерен“, „центристки“ преход и еволюция за Русия. До голяма степен онова, което не можа да избегне — самото корабокрушение на социализма и разпада на СССР, навлизането на Русия и на всички страни от бившия СССР в дълбока криза — е било неизбежно. „По мое мнение, стратегическа линия в политиката на Гор-бачов се проследява, което не отрича дълбокия му прагматизъм, граничещ с неспособност да се изкубне от плена на дребни политически интереси, както и очевидният факт на отсъствието при Горбачов на премислени, а още повече на всестранно обосновани планове за обществени преобразования“¹³.

Изхождайки от изчерпаността на реалния социализъм в средата на 80-те години в Съветския съюз, стратегическата линия на Горбачов и през двата

етапа — „ускорение“ и „преустройство“ — може да се опише като опит и вяра, че тази изчерпаност може да се преодолее. Мекият, гъвкав, опортюнистичен, „интелигентски“ и отстъпчив стил на ръководство е тъкмо най-подходящият в една безперспективна и от това безизходна ситуация, когато максималното, което може да се постигне, е предотвратяване на излишната конфронтация. Тъкмо в това Горбачов успява. Това, в което не успява и към което непрекъснато се стреми, а именно: да съхрани или да реформира социализма, е по начало невъзможно¹⁴. „В политическата стратегия на Горбачов са различни два нееднозначни етапа, разграничителен рубеж на които е края на 1988 — началото на 1989 г., т.е. тъкмо средата на епохата на преустройство“¹⁵.

Антиалкохолната кампания, законът за държавното приемане, училищната реформа, които са главните моменти в първия етап на Горбачовите реформи, „ускорението“, до една се провалят и дават резултат, обратен на очаквания. Горбачов сякаш се опитва да следва насоката на Андропов, а именно „здравяване на дисциплината“, но бидейки твърде откъснат от реалния живот и с мек, „интелигентски“ стил, не може да постигне никакъв реален резултат, създава впечатление за „лутане“. Все пак заявката за реформи му осигурява огромен вътрешно- и особено външнополитически кредит на доверие, който му позволява да премине към втория етап от реформите, „перестройка“, при който „презумпцията за невинност на социализма е отхвърлена“: той трябва да бъде демократизиран, да му се придаде „човешко лице“, ударението да падне върху „общочовешките ценности“, миналото трябва да се преосмисли¹⁶. „На първия етап стратегическата линия на Горбачов се заключаваше във възстановяване на идеалите на „шестдесетниците“, на принципите на „социализма с човешко лице“ ...¹⁷. „Вече в 1987—1988 г. Горбачов и неговите единомишленици започват да употребяват термина „общочовешки ценности“...¹⁸.

Още на първия етап от реформите Горбачов обявява политиката на „гласност“. Властта и процесите в икономиката и обществото трябва да бъдат прозрачни за общественото мнение. В действителност обаче гласността означава преди всичко преосмисляне на миналото. „Провъзгласената от Горбачов гласност на първо време обхвана, изглежда, не толкова съветското настояще, колкото съветското минало“¹⁹. Във връзка с новата политика на гласност особено влияние придобиват медиите: „мобилизацията на обществото заради коренното му изменение“²⁰.

През 1989—1990 г. позицията на Горбачов вече се оказва вътрешно противоречива. Реформите не дават резултат, затова пък назрява революция. Оказва се, че ръководителят на социалистическата държава трябва да извърши антисоциалистическа революция²¹. Енергично сменя възгледи, но „не може да скъса със структурите на реалния социализъм, да се откъсне от техния плен“²².

От дистанцията на времето можем вече да определим обективната роля Горбачов: той едновременно и инициира процесите, и ги забавя и омекотява: прехвърля революцията в „нежно“ и „кадифено“ русло. Революцията не може да бъде избегната, страната и обществото са отишли твърде далеч в своето модернизирание, екстензивните фактори за която са изчерпани. Съперникът — САЩ — не дава покой и настоява за мирна и военна надпревара. Гор-

бачов имаше силата да понесе онова, което не можеше да промени²³, а онова, което можеше и което направи, беше да омекоти осъзнаването на необходимостта и началото на прехода може би сам осъзнавайки нещата едва с осъзнаването им от общественото съзнание²⁴.

3. Необходимост и невъзможност на „перестройката“

В средата на 80-те години съветското общество не е в криза, а в изчерпаност. До криза довежда тъкмо опитът да се преодолее тази изчерпаност. Дотогава, макар в последните години на Брежнев все по-бавно, икономиката и обществото се развиват за сметка сметка на екстензивни фактори. Това, което се опитва да направи Горбачов е да прехвърли развитието на интензивни релси. Възможно ли е изобщо обаче интензивно развитие в рамките на егалитаристка и колективитска менталност²⁵ или в икономика, която може да си позволи да не се съобразява с разходите? „Социализмът е до немай къде приспособен към стратегия за оцеляване въобще, а особено в условията на „чрезвычайщина“ и доколкото „мы за ценой не постоим“, удържа по този път много победи, в т.ч. и икономически“²⁶. „Проблемът за неефективността на съветския стопански модел продължава да се изостря“²⁷. Изоставането от икономиката на САЩ непрекъснато се увеличава²⁸. Структурата на икономиката е силно деформирана в съответствие с марксизма (и особено - със сталинизма): произвеждат се преди всичко стоки, и то стоки, обслужващи производството („група А“), а не услуги и дори не стоки за народно потребление („група Б“)“²⁹.

Същевременно обаче е налице огромен индустриален потенциал и квалифицирани кадри, които нямат никаква перспектива за реализация³⁰. Освен това „колкото по-образовано е обществото, толкова то е по-възприемчиво към либералната идеология“³¹.

Съветската държава, разбира се, като всяка държава е гарант за съществуващия строй. Но според руската традиция, тя притежава и много по-разширени функции, които в крайна сметка пречат за интензифицирането на икономиката, възможността за реализация на висококвалифицираните кадри. Оттук е и един от основните парадокси на „перестройката“, от една страна, провеждана като държавна политика, но от друга, насочена към ограничаване на всеобхватността на държавата³². Реализирайки своите цели, а именно ограничаване на държавата с оглед интензифициране на икономиката и обществото, се разрушава и самият инструмент, с който се реализират тези цели, а именно тъкмо държавата. В частност, именно поради тази вътрешна противоречивост на перестройката като реформаторско движение „отгоре“, тя не е в състояние да удържи реформаторския си характер, а е изправена пред дилемата: или пълно връщане назад (алтернативата на августовския пуч), или революционни преобразования (либерално-демократичната алтернатива). Перестройката не може да се развие като еволюционно реформаторско изменение³³. „Трагедията на реалния социализъм в това и се състои, че други форми за историческо съществуване освен административно-командната, той не знаеше и не знае до наши дни... именно с това обстоятелство е свързан неговата дълбока криза“³⁴.

Едно друго противоречие е между необходимостта да се премахне урав-

ниловката и привилегиите, за да се стимулира интензифицирането на труда и икономията на ресурси и съществуващата централизирана административно-бюрократична система за управление на икономиката³⁵. Трябва да се отсеят излишните работници, скритата безработица да се превърне в явна, а лумпенизираното социално дъно да се изостави на самото себе си. „Анализът на разпределението на труда в СССР на границата на 80-90 г. води до извода, че всеобщата задължителност на труда не може да се признае за действителна“³⁶.

Необходимостта да се премахне уравниловката и привилегиите влиза в противоречие също така с наследения общинен колективизъм, който е в основата на негативната оценка за изменението на социалната диференциация и стратификацията на обществото³⁷. „Болшинството респонденти, отбелязващи наличие на социална несправедливост в областта на разпределението, също предпочитат организационни мерки в тази сфера, изказват се за уравниловка“³⁸. Съществуващата система на заплащане на работниците на практика изключва стимулите за интензифициране на труда³⁹.

Куриозно е как тази колективистка насока формира възгледите и за приватизацията. „Като цяло в масовото съзнание от 1990—1991 г. все по-трайни и по-трайни позиции завоюва идеята за народна приватизация“⁴⁰. Впоследствие „с хода на реалния процес на приватизация, естествено, все по-явна става илюзорността на митологията на „народната приватизация“⁴¹.

Реформите по замисъл „трябва да отприщят творческата съзидателна енергия на народа“. Но всъщност реформите се подкрепят само от бюрократията, при това привидно, формално, според принципа, че „спуснатото отгоре се посреща с мерки за изпълнение отдолу“, ала самият този принцип е в пълно противоречие със съдържанието на „спусканото отгоре“ в този случай⁴². Напротив, в т. нар. народ се е формирало устойчиво, на равнище предразсъдък неприемане на всякакви новации⁴³. Бестужев-Лада⁴⁴ говори за ефекта на футурофобията, „категоричното неприемане на всякакво бъдеще, качествено различно от настоящето“. Сред работниците⁴⁵ и младежта⁴⁶ също така се открояват тези две групи: „кариеристи“ и „индиферентни“. Ясно е, че нито едната, нито другата група са реално заинтересувани от реформата на социализма. Един от въпросите, останали без отговор, е кой реалният и заинтересуван от неговия успех „социален субект“ на „перестройката“? Например депутатите от новоизбрания Съвет на народните депутати не схващат себе си като политически субект⁴⁷, членовете на КПСС не подкрепят реформите⁴⁸, не ги подкрепя и държавният апарат⁴⁹, липсата на непосредствени икономически резултати и все по-застрашителната перспектива изключват масовата поддръжка⁵⁰.

Следва да се отбележат и множество наследени към момента на началото на реформите дисбаланси и анахронизми. По-надолу са изброени някои от тях без претенция за изчерпателност или представителност, а в качеството на илюстрация. Модернизацията е предизвикала криза на етнокултурната идентичност⁵¹. През 60-80 г. етнодемографската ситуация се влошава⁵² и е налице ясно изразена поляризация на темповете на ръста на числеността по териториален и етнически признак в полза на средноазиатските републики⁵³.

Над 25 млн. руснаци живеят на територията на другите републики (извън РСФСР, но в рамките на СССР)⁵⁴. Селото е в демографска⁵⁵ и икономическа⁵⁶ криза, а самите селяни са подложени на жестока експлоатация⁵⁷. В градовете, но особено на село работниците застаряват⁵⁸. Разхищаването и „отклоняването“ на държавни материали е повсеместно⁵⁹. В сила е „прописната система“⁶⁰. За градовете е характерен недостигът на жилищна площ⁶¹, като проблемите на големите, средните и малките градове са различни⁶². „Отсъствието на наситен стоков пазар, неудовлетворителната организация на търговията води до безполезно ходене по магазините в надежда да се купи нещо. Нерационално се губи свободно, а често и работно време“⁶³. Съветската наука постепенно започва и все повече изостава от световната, оказва се в състояние на криза⁶⁴. Значителна част от творческата интелигенция може да съществува само чрез държавни поръчки и се е превърнала в част от бюрократичната система⁶⁵.

Показателите за самоубийствата на 100 хил. чов. са приблизително на равнището на развитите западни страни, но показват съществено намаляване в годините на преустройството⁶⁶, с началото на което сякаш възниква известна перспектива.

Същевременно самата „перестройка“ не решава почти нито един от съществуващите проблеми, но за сметка на това поражда нови. Сред тях отново без претенция за изчерпателност могат да се посочат: нови остри миграционни проблеми, имащи както вътрешно така и външнополитическо значение⁶⁷; рязко изостряне на международналните отношения⁶⁸; ръст на потенциала на престъпния свят и разрастването на сенчестата икономика⁶⁹; завръщането се „афганци“⁷⁰.

Преустройството на социализма „отгоре“ е невъзможно, то не може да удържи реформаторския си характер, тъй като изисква ограничаване на главния инструмент на реформата — държавата.

БЕЛЕЖКИ

1. Д-р, ст.н.с. в Института за философски изследвания (<http://www.philosophybulgaria.org>) на Българската академия на науките, секция „Философия на историята“; електронна поща: vasildinev@gmail.com; блог с публикации: <http://www.esnips.com/web/vasilpenchevsnews>.

2. А. Пригожин. Патологии политическото лидерство в Русии. — Обществени науки и современность, 1996, 3, с. 24.

3. В. Согрин. М. Горбачов: личност и история. — Обществени науки и современность, 1992, 3, с. 143.

4. В. Согрин. Конфликт и консенсус в российской политике. — Обществени науки и современность, 1996, 1, с. 40—41.

5. Пак там, с. 41.

6. В. Согрин. М. Горбачов: личност и история. — Обществени науки и современность, 1992, 3, с. 141.

7. Пак там, с. 144.

8. А. Яковлев. Омут памяти. Москва: „Мир“, 2000, с. 505—506.
9. В. Согрин. М. Горбачов: личность и история. — *Общественные науки и современность*, 1992, 3, с. 144
10. В. Согрин. 1995. 1985—1995: реалии и утопии новой России. — *Отечественная история*, 1995, 2, с. 4.
11. А. Шубин. Социальная структура СССР в канун перестройки. — *Отечественная история*, 1997, 4, с. 131—132.
12. В. Согрин. М. Горбачов: личность и история. — *Общественные науки и современность*, 1992, 3, с. 144.
13. Пак там, с. 139.
14. Пак там, с. 144.
15. Пак там, с. 139.
16. Н. Елисеева. Советское прошлое: начало переоценки. — *Отечественная история*, 2001, 2, с. 95.
17. В. Согрин. М. Горбачов: личность и история. — *Общественные науки и современность*, 1992, 3, с. 139.
18. Пак там, с. 140.
19. Г. Иоффе. Финал советской историографии (как мы не написали последнюю „Историю КПСС“) — *Отечественная история*, 2002, 4, с. 157.
20. Э. Мицкевич. Средства массовой информации в период перестройки. — *Социологические исследования*, 1990, 11, с. 146.
21. В. Согрин. М. Горбачов: личность и история. — *Общественные науки и современность*, 1992, 3, с. 142.
22. Пак там, с. 144.
23. Э. Баталов. Перестройка и судьба России. — *Общественные науки и современность*, 1992, 2, с. 26.
24. Н. Плискевич. Утопизм и прагматизм российского реформаторства (к 10-летию Закона о государственном предприятии). — *Общественные науки и современность*, 1998, 1, с. 25.
25. Ю. Левада и коллектив. Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. Москва, 1993, с. 13—21.
26. В. Смирнов. Экономические причины краха социализма в СССР. — *Отечественная история*, 2002, 6, с. 105.
27. Н. Плискевич. Утопизм и прагматизм российского реформаторства (к 10-летию Закона о государственном предприятии). — *Общественные науки и современность*, 1998, 1, с. 21.
28. Л. Марцева. Распределение труда в СССР. — *Социологические исследования*, 1990, 8, с. 9.
29. Е. Игитханян, И. Петрушина, Ф. Филиппов. Индустриальный отряд трудящихся. — *Социологические исследования*, 1990, 3, с. 5.
30. В. Зоц, А. Капто. Труд — главная точка отсчета. — *Социологические исследования*, 1991, 4, с. 38.
31. В. Кольцов, В. Мансуров. Политические идеологии периода перестройки. — *Социологические исследования*, 1991, 10, с. 33..
32. В. Радаев, О. Шкаратан. Власть и собственность. — *Социологические исследования*, 1991, 1, с. 60.

33. В. Щербина. Новая революция — старый опыт. — Социологические исследования, 1991, 6, с. 48.
34. И. Антонович, И. Социализм на исходе XX века. — Социологические исследования, 1990, 7, с. 6.
35. Ю. Морин. Социальная справедливость и оплата по труду. — Социологические исследования, 1990, 3, с. 63—64.
36. Л. Марцева. Распределение труда в СССР. — Социологические исследования, 1990, 8, с. 10.
37. В. Зоц, А. Капто. Труд — главная точка отсчета. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 37.
38. М. Покровская. Социальная справедливость в потребления и ее стереотипы. — Социологические исследования, 1990, 3, с. 50.
39. Б. Соколов, Б. Работа и заработок: азы социальной справедливости. — Социологические исследования, 1990, 2, с. 75.
40. Н. Плискевич. Российская приватизация: революция или эволюционный переход? — Общественные науки и современность, 1999, 4, с. 36.
41. Пак там.
42. Н. Алексеенко. Аренда: препятствие на взлете. — Социологические исследования, 1990, 4, 53—56, с. 55.
43. Пак там, с. 54.
44. И. Бестужев-Лада. „Эффект футурофобии“ в обыденном и бюрократическом сознании. — Социологические исследования, 1990, 11, с. 72.
45. В. Козлов, В. Почему рабочие ограничивают заработку? — Социологические исследования, 1990, 2, с. 55—56. Ю. Неймер, Т. Слюсарева. Действующие лица пьесы под названием „перестройка“. — Социологические исследования, 1991, 3, с. 49.
46. Ж. Грищенко, В. Поликарпов. Самоопределение молодежи в условиях перестройки: опыт социальной типологии. — Социологические исследования, 1990, 7, с. 94—96.
47. В. Зоц, А. Капто. Труд — главная точка отсчета. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 37.
48. А. Липский. Коммунисты о перестройке в партии. — Социологические исследования, 1990, 8, с. 123. А. Шайкевич. Пространство народных депутатов. — Отечественная история, 1992, 1, с. 10. Л. Орлова. Вышедшие (исключенные) из партии: эспресс-информация. — Социологические исследования, 1990, 6, с. 103.
49. Л. Бозрикова, Л. Докторова, П. Лебедев. На вершине управленческой пирамиды. — Социологические исследования, 1990, 1, с. 41.
50. Е. Бабосов. Переход к рынку в зеркале общественного мнения. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 26. Г. Соколова. Стали ли мы жить лучше? — Социологические исследования, 1990, 12, с. 73. В. Кунин. Конверсия: социальный аспект проблемы. — Социологические исследования, 1990, 5, с. 116. Н. Алексеенко. Аренда: препятствие на взлете. — Социологические исследования, 1990, 4, с. 56. В. Кольцов, В., В. Мансуров. Политические идеологии периода перестройки. — Социологические исследования, 1991, 10, с. 24—33.
51. А. Вишневский. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор. — Общественные науки и современность, 2000, 3, с. 128.
52. В. Котов. Этнодемографическая ситуация в РСФСР в 60—80-е годы. — Отечественная история, 1992, 5, с. 41.

53. О. Захарова. Демографическая ситуация в СССР в 80-е годы. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 44—46.
54. Ю. Арутюнян, Л. Дробишева. Русские в распадающемся союзе. — Отечественная история, 1992, 3, с. 3—4.
55. В. Беленький. Потенциальные реэмигранты России. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 53.
56. Р. Насибулин. Миграция из города в деревню. — Социологические исследования, 1990, 3, с. 75.
57. Пак там.
58. В. Неугодов. Старение рабочей силы и его влияние на занятость. — Социологические исследования, 1990, 4, с. 48.
59. А. Горяновский. Украсть можно все (результаты включенного наблюдения). — Социологические исследования, 1990, 2, с. 60.
60. Б. Берзин, С. Панова. Прописка: «за» и «против». — Социологические исследования, 1990, 11, с. 97.
61. Н. Гайдукова. Жилищная проблема: поиск выхода. — Социологические исследования, 1991, 4, с. 84.
62. В. Патрушев. Региональные различия в использовании бюджета времени городского населения СССР. — Социологические исследования, 1990, 2, с. 74.
63. Т. Рукавишников, А. Сапожников, Л. Хазова. Московский покупатель. — Социологические исследования, 1990, 7, с. 97. В. Сидоров, Г. Смирнов. Товарный дефицит и его криминогенные последствия. — Социологические исследования, 1990, 7, с. 102.
64. Г. Несветайлов. Больная наука в больном обществе. — Социологические исследования, 1990, 11, с. 43, 45. Е. Кублицкая. Традиционная и нетрадиционная религиозность: опыт социологического изучения. — Социологические исследования, 1990, 5, с. 103.
65. А. Кива. После социализма: некоторые закономерности переходного периода. — Общественные науки и современность, 1997, 2, с. 19.
66. С. Смидович. Самоубийства в зеркале статистики. — Социологические исследования, 1990, 4, с. 74—75, 75: табл. 1.
67. Л. Рыбаковский, В. Тарасова. Миграционные процессы в СССР: новые явления. — Социологические исследования, 1990, 7, с. 36, 37. А. Сусоколов. Переселенцы (этносоциальные проблемы превентивной миграций). — Социологические исследования, 1991, 10, с. 110, 110—111.
68. М. Руткевич. Обострение национальных отношений в СССР (размышления по поводу предварительных итогов переписи населения 1989 г.). — Социологические исследования, 1991, 1, с. 28.
69. А. Кива. Криминальная революция: вымысел или реальность. — Общественные науки и современность, 1999, 3, с. 29. И. Гольденберг. Класовая сущность „симбиоза“ (теневая экономика в административно-командной системе). — Социологические исследования, 1991, 1, с. 41, 45.
70. В. Немировский. Эхо афганской войны. — Социологические исследования, 1990, 10, с. 66.